

UOT:338.482.224

İsmayıl HƏSƏNOV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, i.ü.f.d., dos
i_hasanov_65@mail.ru

Şahin MUSTAFAYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
shahin.mustafayev74@gmail.com

**Turizm müəssisələrinin maliyyə potensialının
möhkəmləndirilməsi və idarə olunması problemləri**

**Проблемы управления и укрепления финансового
потенциала туристских предприятий**

**Strengthening the Financial Capacity of Tourism Enterprises and
Management Problems**

Xülasə: Dünyada turizm getdikcə iqtisadiyyatın ən inkişaf etmiş sahəsinə çevrilmişdir. Bunu statistik göstəricilər simasında daha aydın görmək olur. Lakin pandemiya səbəbəndən 2020 - ci ilin mart ayından başlayaraq dünyada, eləcə də Azərbaycan Respublikasında turizmdə ciddi geriləmə baş vermişdir.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının turizmin mövcud vəziyyəti və problemlərinə, Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin turizm müəssisələrinin maliyyə potensialının möhkəmləndirilməsi və idarə olunması problemlərində roluna, turizmdə maliyyə nəticələrinin və maliyyə vəziyyətinin problemləri, təhlili və proqnozlaşdırılmasına həsr edilmişdir.

Açar sözlər: ümumi daxili məhsul, qeyri - neft sektoru, strateji yol xəritəsi, turizm müəssisələri, maliyyə nəticələri, maliyyə vəziyyəti, təhlil.

Abstract: Tourism has become the most developed sector of the economy in the world. This can be seen more clearly in the form of statistics. However, due to the pandemic, since March 2020, there has been a serious decline in tourism in the world, as well as in the Republic of Azerbaijan.

The article is devoted to the current state and problems of tourism in the Republic of Azerbaijan, the role of the strategic roadmap for the national economy and key sectors of the economy in strengthening and

managing the financial capacity of tourism enterprises, problems, analysis and forecasting of financial results and financial condition in tourism.

Keywords: gross domestic product, non-oil sector, strategic road map, tourism enterprises, financial results, financial condition, analysis.

Абстракт: С каждым годом туризм становится самой развитой отраслью экономики в мире. Об этом свидетельствуют статистические показатели. Однако в связи с пандемией, начиная с марта 2020 года, в мире, в том числе и в Азербайджанской Республике произошел серьезный спад туризма.

Статья посвящена текущему состоянию и проблемам туризма в Азербайджанской Республике, роли "Стратегической дорожной карты национальной экономики и экономики по основным секторам" в вопросах укрепления и управления финансовым потенциалом туристических предприятий, проблемам, анализу и прогнозированию финансовых результатов и финансового состояния в туризме.

Ключевые слова: валовой внутренний продукт, нефтеяная сектор, стратегическая дорожная карта, туристские предприятия, финансовые результаты, финансовое положение, анализ.

Giriş

Müasir dövrdə turizm dünyanın güclü sahələrindən biridir. Sürətli artım templərinə görə "əsrin iqtisadi fenomeni" kimi olaraq qəbul edilib. Bir çox ölkələrdə turizm ÜDM-in formalaşmasında, iş yerlərinin yaradılmasında, məşğulluğun təmin edilməsində vacib və müstəsna rol oynayır. Turizm iqtisadiyyatın nəqliyyat, rabitə, tikinti, kənd təsərrüfatı kimi əsas sahələrinə önəmli təsir göstərir, yəni sosial-iqtisadi inkişafın özünəməxsus katalizatoru kimi çıxış edir. Ölkəyə valyuta daxilolmaları mənbəyi və beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi kimi turizmin əhəmiyyəti daim artmaqdadır.

Beynəlxalq turizmin dünya üzrə ölüştü və təsir dərəcəsini aşağıdakı göstəricilərlə qiymətləndirmək olar. Əgər 1950 - ci ildə dünyada beynəlxalq turistlərin sayı 25 mln. nəfər, beynəlxalq turizmdən daxilolmalar 2 mlrd. ABŞ dolları olubsa, artıq 2019 - cu ildə beynəlxalq turistlərin sayı təxminən 1,5 mlrd. nəfər təşkil etmiş, beynəlxalq turizmdən daxilolmalar isə 1,8 trln. ABŞ dolları təşkil etmişdir [5].

ÜTT-nin məlumatına görə, turizmin dünya iqtisadiyyatına töhfəsi dünya ÜDM-nin təxminən 11 %-ni təşkil edir. Bütün dünyada hərəkət edən bu qədər sayda insanın xidmətinə turizm sahəsi və turizm infrastrukturunun mahiyyətini təşkil edən bir çox qonşu sahələrin daha çox mütəxəssisləri cəlb olunur. Turizmdə təqribən 300 milyon nəfər (dünyada işləyənin hər 9 - 10 nəfərdən biri) çalışır [5].

Qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına nail olmaq, iqtisadiyyatın əməliyyatlılığını, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və innovasiya əsaslı irəliləyişləri təmin etmək Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindədir. Ötən dövr ərzində qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrindən olan turizm sənayesində görülmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində Azərbaycan bu sektorun inkişafı üçün şərait yaradılmış və milli turizm kompleksinin rəqabətə davamlılığı yüksəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında turizmin mövcud vəziyyəti və problemləri

Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində son illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası turizm sahəsinin inkişafını təmin etməklə yanaşı, onun ümumi daxilə məhsulda xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli artımına səbəb olmuşdur. Qeyd olunanlar müxtəlif statistik göstəricilərdə də öz əksini tapır. Cədvəl 1-də 2015-2019-cu illərdə turizm məqsədi ilə Azərbaycanca gələn xarici ölkə vətəndaşları haqqında statistik məlumatlar verilmişdir [1].

Cədvəl 1.

2015-2019-cu illərdə Azərbaycanca gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayı

İllər	Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayı - cəmi (min nəfər):	O cümlədən, turizm məqsədi ilə	Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşlarının turizmdə payı (faizlə)
2015	2006,2	1921,9	95,8 %
2016	2248,8	2044,7	90,9 %
2017	2696,7	2454,0	91 %
2018	2849,6	2605,3	91,43 %
2019	3170,4	2863,5	90,32 %

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi təhlil olunan dövr ərzində Azərbaycanca gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayındakı artım əsas etibarilə turizm məqsədi ilə gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayındakı artımla əlaqədər olmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, 2015-2019-cu illərdə Azərbaycanca gələn xarici ölkə vətəndaşlarının turizmdə payı 95,8%-dən 90,32%-ə qədər azalmışdır. Bunun isə əsaslı təhlilə ehtiyacı vardır.

2020-ci ilin statistik məlumatlarını nəzərdən keçirdikdə isə fərqli mənzərənin şahidi olarıq. COVID - 19 infeksiyasının yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası ilə qonşu dövlətlər arasında dövlət sərhədində məhdudlaşdırıcı rejiminin tətbiqi həyata keçirilmişdir.

Dünyanın əksər ölkələrində vətəndaşların səfərlərinə müvəqqəti məhdudiyətlər tətbiq edilməyə başlanılı.

Noticədə cari ilin aprel-sentyabr aylarında ölkəmizə gələnlərin sayında kəskin azalma baş vermiş və ölkəmizə səfərlər əsas etibarilə qeyri-turizm məqsədilə həyata keçirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycanın turizm sektoru mart ayından başlayaraq bu sahədə ciddi tənəzzüllə qarşılaşmışdır. Dövlət Sərhəd Xidmətinin məlumatına əsasən 2020-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycana dünyanın 155 ölkəsindən 686,3 min və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3,5 dəfə az cənəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs gəlmişdir [2].

2020-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycana dünyanın bir sıra ölkələrindən gələnlərin sayında ciddi azalmaların statistikasını da nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Belə ki, 2020-ci ilin 9 ayı ərzində aşağıdakı ölkələrdən Azərbaycan Respublikasına gələnlərin sayı bir neçə dəfə azalmışdır: Çin - 14,0; Cənubi Koreya - 12,2; İsrail - 9,2; Polşa - 9,0; Yaponiya - 8,8; İraq - 8,4; Sudiyyə Ərəbistanı - 7,8; Macarıstan - 7,2; Oman və ABŞ - 6,4; Kanada və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri - 6,3; Fransa - 5,7; Almaniya və Türkmənistan - 5,2; Qətər - 5,1; Niderland - 5,0; Böyük Britaniya - 4,9; Qazaxıstan - 4,5; Pakistan - 4,4. 2020-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə Avropa İttifaqına üzv ölkələrdən gələnlərin sayı 5,5 dəfə azalaraq 20,1 min nəfər, körfəz ölkələrindən gələnlərin sayı 4,6 dəfə azalaraq 94,6 min nəfər, MDB ölkələrindən gələnlərin sayı 3,7 dəfə azalaraq 234,9 min nəfər olmuşdur. Bu azalmalar isə dövlət büdcəsi gəlirlərinə öz mənfi təsirini göstərir [2].

Cədvəl 2-də isə 2015-2019-cu illərdə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı barəsində məlumatlar verilir[1].

Cədvəl 2.

2015-2019-cu illərdə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı

İllər	Xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı - cəmi (min nəfər):	O cümlədən, turizm məqsədi ilə	Xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının turizmdən payı (faizlə)
2015	4095,8	3256,2	79,5 %
2016	4281,9	3592,1	83,9 %
2017	4108,9	3447,4	83,9 %
2018	4908,1	4096,7	83,5 %
2019	5567,7	4347,3	78,08 %

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi 2015-2019-cu illərdə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayında artım müşahidə olunur. Başqa sözlə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 2015-ci ildə 4095,8 min nəfər idisə, 2019-cu ildə bu göstərici 5567,7 min nəfərə yüksəlmişdir. Bununla yanaşı cədvəlin məlumatlarından onu da görmək olur ki, 2015-2019-cu illərdə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının turizmdə payı 2015-ci ildə 79,5 % və 2016-cı ildə 83,9 %-dən 2019-cu ildə 78,08 %-ə qədər azalmışdır.

2020-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ilə 2019-cu ilin analoji dövrü müqayisə edildikdə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sayının 3,9 dəfə azaldığını və cəmi 1073,4 min nəfər təşkil etdiyini göstərmək lazım gəlir. Ölkə vətəndaşları aşağıdakı ölkələrə səfər etmişdir: İran - 30,9 %, Gürcüstan - 27,7 %, Rusiya Federasiyası - 19,5 %, Türkiyə - 13,2 %, digər ölkələr - 8,7 %. Gələnlərin faiz nisbətini kişilər və qadınlara görə müəyyən etsək müvafiq olaraq 69,9 % və 30,1 % olmuşdur. Bu dövrdə əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə xarici ölkələrə Azərbaycan vətəndaşlarının sayı bir neçə dəfə azalaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: İran - 4,6; Türkiyə - 3,5; Gürcüstan - 4,1, Rusiya Federasiyası - 3,5[2].

Cədvəl 3-də Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizmdən gəlirləri haqqında statistik göstəricilər vermişdir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizmdən gəlirləri 2015-ci ildə 2309,0 mln. ABŞ dollarından 3162,0 mln. ABŞ dollarına yüksəlmişdir, bu isə 20,05 %-lik artım deməkdir[5].

Cədvəl 3.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizmdən gəlirləri

Sıra №-si	İllər	Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizmdən gəlirləri (mln. ABŞ dolları ilə)
1.	2015	2309,0
2.	2016	2714,0
3.	2017	3012,0
4.	2018	2634,0
5.	2019	3162,0

Cədvəl 4-də Azərbaycan Respublikasında turizm üçün xarakterik sahələr üzrə əsas göstəricilər əks olunmuşdur[1].

Cədvəl 4.

Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə əsas göstəricilər

Göstəricilər	2015	2016	2017	2018	2019
Turizm üçün xarakterik sahələrdə	49449	43447	46837	53222	58972

çalışan işçilərin sayı, nəfər					
Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi, milyon manat	2437,3	2746,1	3151,0	3464,3	3704,9
Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin ölkənin ümumi daxili məhsulunda xüsusi çəkisi, faizlə	4,5	4,3	4,5	4,3	4,5
Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə qoyulan investisiyaların həcmi, milyon manat	1063,9	363,0	267,3	229,7	133,7

Cədvəldən göründüyü kimi, turizm üçün xarakterik sahələrdə çalışan işçilərin sayı 2018-ci ilə nisbətə 2019-cu ildə 10.8 % artaraq 58972 nəfər olmuşdur. Artım həmçinin özünü turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılmış əlavə dəyərin həcmində də göstərmişdir. Belə ki, 2018-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə 6.9% artaraq 3704900000 manat olmuşdur.

Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin ölkənin ümumi daxili məhsulunda xüsusi çəkisi 2018-ci ilə nisbətə 0.2 % artmışdır. Belə ki, 2018-ci ildə bu pay 4.3 %; 2019-cu ildə isə bu rəqəm 4.5 % olmuşdur. Bu artımlara baxmayaraq, turizm üçün xarakterik sahələr üzrə qoyulan investisiyaların həcmi 2018-ci ilə nisbətən 41.8 % azalaraq 2019-cu ildə 133700000 manat olmuşdur.

Cədvəl 5-də Azərbaycan Respublikasında mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin əsas göstəriciləri verilmişdir[1].

Cədvəl 5.

Azərbaycan Respublikasında mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin əsas göstəriciləri

Göstəricilər	2015	2016	2017	2018	2019
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid	536	548	563	596	642
Birdəfəlik tutum, yer	38519	40042	41611	46693	49980
Nömrələrin sayı, vahid	17953	20330	20778	22192	23865
İşçilərin sayı, nəfər	8364	9838	10015	11407	12481
Müəssisələrin istismarından daxil olan gəlir, mln manatla	183055,1	240112,7	284453,9	359453,0	450188,5
Müəssisələrin istismar	171730,8	204852,3	222192,9	277680,5	308342,5

xərcləri, mln manatla					
Büdcəyə ödənilmiş ƏDV və digər vergilər, mln manatla	28098,5	38525,7	39040,6	33323,1	42252,5

Cədvəl 5 - dən göründüyü kimi 2018-ci ilə nisbətə 2019 - cu ildə Azərbaycan Respublikasında mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 7, 7 % artaraq 642 çatdı; birdəfəlik tutum üzrə yerlərin sayı 7 % artaraq 49980 çatdı; nömrələrin sayı 7, 5 % artaraq 23865 çatdı; mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə işçilərin sayı 9, 4 % artaraq 12481 çatdı; müəssisələrin istismarından daxil olan gəlirləri 25 % artaraq 450188500 manatla çatdı; büdcəyə ödənilmiş ƏDV və digər vergilər 26,8 % artaraq 42252500 çatdı.

Təəssüf ki, bunu 2020-ci il üçün demək olmur. Pandemiya ilə əlaqədar olaraq 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə turizm infrastrukturunun əsas elementlərində olan mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin göstəricilərində geriləmə qeydə alınmış, ölkə mehmanxanalarında keçirilmiş gecələmələrin sayı 55,9 % azalaraq 585,9 min olmuşdur. Bu dövrdə mehmanxanalarda keçirilmiş gecələmələrin Respublika üzrə payı aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: Bakı - 58,8 %; Qəbələ - 8,1 %; Qusar - 8,0 %; Quba - 4,7 %; Naftalan - 4,2 %; Naxçıvan Muxtar Respublikası - 3,1 %; Lənkəran - 1,7 %; Şabran - 1,4 %; Mingəçevir - 1,1 %; Gəncə - 0,8 %; digər şəhər və rayonlardakı mehmanxanalar - 8,1 % [4].

2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən mehmanxanalarda keçirilmiş gecələmələrin sayı 2019-cu ilin yanvar-iyun aylarına nisbətən 64,3 % azalaraq 340,8 min olmuşdur ki, bu da ümumi gecələmələrin 58,2 % təşkil edir. Gecələmələrin dünya üzrə vətəndaşların payına düşən faiz bölgüsünə nəzər salaraq :Rusiya Federasiyası - 15,6 %; Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri - 11,2 %; Səudiyyə Ərəbistanı - 11,2 %; Türkiyə - 6,8 %; Hindistan - 6,4 %; Böyük Britaniya - 5,3 %, Küveyt - 5,0 %; İran - 3,3 %; İsrail - 2,9 %; ABŞ - 2,2 %; Qətər - 1,8 %; İraq - 1,7 %; Almaniya - 1,6 %; Pakistan - 1,5 %; Qazaxıstan - 1,5 %; İtaliya - 1,2 %; Ukrayna - 1,2 %; Gürcüstan - 1,0 %; Bəhreyn - 0,9 %; digər ölkələrin vətəndaşları - 17,7 % [4].

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin keçirdiyi gecələmələrin Azərbaycan Respublikasının regionları üzrə faiz bölgüsü aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: Bakı - 75,3 %; Qusar - 7,2 %; Qəbələ - 4,8 %; Naftalan - 4,5 %; Naxçıvan Muxtar Respublikası - 3,7 %; Quba - 2,3 %; digər rayon və şəhərlərdəki mehmanxanalar - 2,2 %. Azərbaycan Respublikası vətəndaşları üzrə mehmanxanalarda keçirilmiş gecələmələrin sayı 2019-cu ilin yanvar-iyun ayları ilə müqayisədə 34,4 % azalaraq 245,1 min olmuşdur [4].

Cari ilin yanvar-iyun aylarında mehmanxanaların gəlirləri əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 61,6 % azalaraq 72,0 milyon manat olmuşdur. Mehmanxanaların gəlirlərinin payının faiz bölgüsünə nəzər salaq: nömrələrin (otaqların) təqdim olunması üzrə xidmətlər - 58,7 %; ictimai işə xidmətləri - 28,6 %; müalicə və sağlamlıq xidmətləri - 3,3 %; digər xidmətlərin göstərilməsi - 9,4 %[4].

2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında mehmanxanaların birdəfəlik tutumundan istifadə 14,0 % azalaraq 7,6 % səviyyəsində olmuşdur (2019-cu ilin müvafiq dövründə bu göstərici 21,6 % təşkil etmişdir). Bu göstərici Azərbaycan Respublikasının regionları üzrə aşağıdakı kimi olmuşdur: Beyləqan - 21,8 %; Naftalan - 21,7 %; Qusar - 13,6 %; Şabran - 12,8 %; Quba - 11,8 %; Bakı - 11,4 %; Qəbələ - 11,0 %; Biləsuvar - 10,4 %; Cəlilabad - 9,2 %; Sabirabad - 9,2 %; Göyçay - 9,2 %; Naxçıvan Muxtar Respublikası - 8,3 %; digər rayon və şəhərlərdə faiz göstəricisi ölkə üzrə orta göstəricidən aşağı olmuşdur[4].

Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin turizm müəssisələrinin maliyyə potensialının möhkəmləndirilməsi və idarə olunması problemlərində rolu

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"ndən biri kimi ixtisaslaşmış turizm və əyləncə müəyyən edilmiş, beynəlxalq və yerli ekspertlərlə birlikdə dünya təcrübəsində turizm sahəsində islahatların ən uğurlu modelləri və onların ölkəmizdə tətbiqi imkanları təhlil edilmişdir. Aparılmış təhlillər nəticəsində turizm sahəsi üzrə strateji yol xəritəsinin ilkin layihəsi hazırlanmışdır.

Ölkədə turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq standartlara cavab verən turizm xidmətlərinin formalaşdırılması bu sahənin qanunvericilik bazasının və dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini, mövcud turizm potensialından istifadə imkanlarının genişləndirilməsini, regionlarda turizm fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını, yeni turizm məhsullarının yaradılmasını, habelə rəqabətədavamlı qiymət təklifinin təmin edilməsini zəruri edir.

Bununla yanaşı, ölkənin turizm potensialı sayər, xüsusilə də giriş, turizm sahələrinin inkişafının yüksək differensiasiyası zamanı respublikanın müxtəlif sahələrində tam istifadə olunmur. Bakı şəhəri Azərbaycanın global turizm sektorundakı payının böyük bir hissəsinə sahibdir. Turizm üzrə məşhur internet portallarının məlumatına görə, ölkəyə gələn xarici turistlərin üstünlük verdikləri turizm mərkəzlərinin 75 faizi Bakıda yerləşir [3]. O cümlədən, 2019-cü il ərzində Azərbaycan Respublikasının mehmanxana və

mehmanxana tipli müəssisələrdə iqtisadi rayonlar üzrə birdəfəlik tutum 49980 yer təşkil edir və bu yerlərdən 20740 (41,5 %) Bakı şəhərinə məxsusdur [1]. Bu isə turizmin inkişafında mərkəz - region prinsipində qeyri - tarazlıq yaradır.

Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində turizm sektorunun GZIT təhlili verilmişdir.

Turizm sektorunun güclü tərəfləri:

- Azərbaycan ərazisinin qədim tarixə, zəngin mədəni abidələrə, əlverişli coğrafi mövqeyə, cəlbedici təbiətə, folklorla malik olması və müxtəlif dinlərin qovşağında yerləşməsi;
- konfrans zalları, mehmanxanalar və digər müvafiq xidmət infrastrukturlarının olması;
- turizmin inkişafına dövlət dəstəyinin olması;
- coğrafi məkan baxımından uyğun mövqedə yerləşməsi - Asiya, Avropa və Yaxın Şərqi regionuna yaxın olması;
- irimiqyaslı beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsində təcrübənin olması;
- qeyri-neft sektorunun inkişafında turizm sektorunun dövlət tərəfindən prioritet sektorlardan biri kimi müəyyən edilməsi.

Turizm sektorunun zəif tərəfləri:

- turizm sahəsində kadr hazırlığının keyfiyyət və kəmiyyət baxımından əmək bazarının tələblərinə cavab verməməsi;
- ətraf mühitin mühafizəsi üzrə çatışmazlıqların olması;
- turizm müəssisələrinin əsasən Bakı şəhərində təmərküzləşməsi;
- ölkənin regionlarında turizm informasiya mərkəzlərinin az olması;
- regionlara səyahətin əsasən avtomobil yolu ilə mümkünlüyü (dəmir və su yolu infrastrukturunun, eləcə də uçuşların yetərli olmaması);
- regionlarda xarici dillərdə sərbəst danışanların sayının nisbətən az olması;
- ölkə tanıtımının yetərinə təşkil olunmaması;
- ölkəyə gələn xarici vətəndaşlara sərhəd-buraxılış məntəqələrində sürətli keçidin tam təmin edilməməsi;
- turizm sektoru üzrə təhlillərin aparılması üçün statistik məlumat bazasının kifayət etməməsi;
- ölkəyə gələn xarici turistlərin məmnunluq səviyyəsinin ölcülməsi məqsədilə mütəmadi şəkildə monitoringlərin keçirilməməsi.

Turizm sektorunun imkanları:

- işçi heyətin peşəkarlığının artırılması;
- yeni turizm xidmətlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- xarici və yerli turistlər üçün səyahət imkanlarının daha da asanlaşdırılması;

- ölkənin Naftalan nefti və Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən duz dağı kimi dəyərli sərvətlərə sahib olması;
- dövlət-özal tərəfdaşlığı vasitəsilə özal sektorun turizm sektoruna dəstəyi.

Turizm sektorunun təhlükələri:

- ölkənin geosiyasi mövqeyindən asılı olaraq yarana biləcək xarici təhlükələr.

Turizmde maliyyə nəticələrinin və maliyyə vəziyyətinin problemləri, təhlili və proqnozlaşdırılması

Turizm müəssisələrinin iqtisadiyyatının inkişaf təmpləri və müəssisələrin maliyyəsinin sağlamlaşdırılması təkcə maliyyə resurslarından deyil, həm də turizm müəssisələrinin maliyyə resurslarının formalaşdırılması mənbələrindən asılıdır ki, bu da maliyyə idarəçiliyinin düzgün təşkili sahəsində ən mühüm vəzifələrdən birini təşkil edir. Yarın mənbələrinə görə, müəssisələrin maliyyə resursları öz resurslarına və cəlb olunanlara bölünür. Turizm müəssisələri səviyyəsində birinciyə ümumi gəlir, amortizasiya, cəlb olunanlara borc vəsaitləri, maliyyə və kredit bazarlarında səfərbərlik edilən vəsaitlər aiddir.

Turizm müəssisələrində maliyyə resurslarının formalaşdırılması mənbələrinin strukturu, ilk növbədə, öz vəsaitlərinin xüsusi çəkisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Turizm müəssisəsinin sahibkarı demək olar ki, hər yerdə bu gün maliyyə problemlərini öz resurslarının axtarışı hesabına deyil, kommersiya kreditinin borc vəsaitləri hesabına həll etməyə çalışır.

Turizm sənayesi müəssisələrinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi onların maliyyə vəziyyətini və maliyyə resurslarının kompleks şəkildə təhlil etmədən mümkün deyil. Turizm biznesi hazırda ölkədə yüksək rəqabət səviyyəsi, həmçinin ümumi iqtisadi vəziyyətlə bağlı xeyli çətinliklər yaşayır. Buna görə də, maliyyə vəziyyətinin və maliyyə nəticələrinin təhlili gələcəkdə turizm sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin planlaşdırılmasının ayrılmaz elementlərinə çevriləcək.

Turizm şirkətinin uğurlu fəaliyyətinin təminatı təkcə ixtisaslı rəhbər heyəti deyil, həm də turizm fəaliyyətinin maliyyə vəziyyəti, habelə müəssisənin maliyyə nəticələrinin səviyyəsi və dinamikası barədə vaxtında məlumatlandırılmasıdır. Məhz bu göstəricilər turizm sənayesi şirkətinin planlaşdırılmasının və proqnozlaşdırılmasının əsasını təşkil edir, həmçinin müflisləşmə ehtimalının mövcudluğunu və səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Maliyyə vəziyyəti-mühasibat balansının likvidlik səviyyəsi, ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsi və müxtəlif fəaliyyət sahələri üzrə şirkətlərin maliyyə dayanıqlığı qiymətləndirilən müəyyən meyarlar toplusudur. Turizm şirkətlərinin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodologiyası digər kommersiya müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodologiyası ilə praktiki olaraq eynidir.

Turizm müəssisəsinin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikası aşağıdakı elementlərdən ibarətdir (cədvəl 6).

Cədvəl 6.

Turizm müəssisəsinin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikası	
Təhlilin istiqamətləri	Təhlilin metod və üsulları
Mühasibat balansının təhlili	<ul style="list-style-type: none"> • üfuqi təhlil • şaquli təhlil - balans valyutasında ayrı-ayrı elementlərin xüsusi çəkisində və göstəricilərin dinamikası təhlili metodikasından istifadə olunur
Likvidlik və ödəməqabiliyyətinin təhlili	<ul style="list-style-type: none"> • likvidlik dərəcəsinə görə mühasibat balansının göstəricilərinin qruplaşdırılması • likvidlik göstəricilərinin nisbəti • ödəməqabiliyyəti göstəricilərinin hesablanması
Maliyyə davamlılığının təhlili	<ul style="list-style-type: none"> • maliyyə davamlılığı əmsallarının nisbi göstəricilərinin hesablanması • maliyyə dayanıqlılığının üçkomponentli modelinin qurulması • müflisliyin yaranma ehtimalının müəyyən edilməsi

Cədvəl 6-da təqdim olunan metod və istiqamətlərdən başqa turizm şirkətinin maliyyə vəziyyəti ölkəyə gəlirlərin və menecerlərin istəyi ilə onun fəaliyyətinin əlavə tədqiqat metodları həyata keçirilə bilər. Belə ki, maliyyə vəziyyətinin təhlili elementlərindən biri işgüzar fəallığın göstəricilərinin təhlilidir. Xüsusilə son zamanlar turizm şirkətlərinin reyting qiymətləndirmə metodları, o cümlədən maliyyə vəziyyəti daha çox populyarlıq qazanır. Bu onunla bağlıdır ki, reytingdə yüksək yerlər tuoperatorla işləyən təkcə turizm firmasının deyil, turist məhsulunun son alıcısının da etibarını artırmağa imkan verir.

Öz vəsaitlərinin mövcudluğunu artırmaq xidmətlərin həyata keçirilməsinin həcmi, mənfəətin həcmi və gəlirlilik səviyyəsini artırmaq yolu ilə həll edilə bilər. Turizm şirkətinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri iki əsas komponentdən, daha dəqiq desək, satılmış turizm məhsullarının miqdarından və onların maya dəyərindən ibarətdir. Turizm sahəsinin maliyyə nəticələrinin təhlili metodikası aşağıdakı elementlərdən ibarətdir (cədvəl 7).

Turizm sahəsinin maliyyə nəticələrinin təhlili metodikası

Təhlilin istiqamətləri	Təhlilin metod və üsulları
Maliyyə nəticələrinin göstəricilərinin təhlili	<ul style="list-style-type: none"> * üfqi təhlil * şaquli təhlil * amilli təhlil - mənfəətin formalaşdırılması və istifadəsinin kompleks təhlili, o cümlədən gəlirin və maya dəyərinin təhlili həyata keçirilir
Rentabellik göstəricilərinin təhlili	<ul style="list-style-type: none"> * rentabellik göstəricilərinin hesablanması * rentabellik göstəricilərinin dinamika təhlili * rentabellik göstəricilərinin amilli təhlili

Turizm məhsulunun maya dəyəri turizm məhsulunun formalaşmasında, irəliləməsində və satışında istifadə olunan maddi, texniki və digər resursların dəyər qiymətləndirilməsidir. Turizm məhsulunun maya dəyərinin ən böyük hissəsini yaşayış və nəqliyyat xərcləri, ən aşağı hissəsini isə sığorta xərcləri təşkil edir.

Turizm şirkətinin fəaliyyətinin maliyyə vəziyyətinin və maliyyə nəticələrinin təhlili üçün əsas informasiya mənbələri kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- normativ və planlı məlumat;
- təsərrüfat, statistik, operativ və mühasibat uçotlarının məlumatları;
- maliyyə-mühasibat hesablarının məlumatları, seçmə maliyyə və statistik hesablar;
- digər məlumatlar.

Turizm sahəsi müəssisələrinin maliyyələşdirilməsinin təşkili obyektiv olaraq yalnız kommersiya banklarının maliyyə deyil, həm də kredit resurslarından istifadə olunmasını tələb edir və yeni yaradılan əlavə dəyərin pul formasının yenidən bölüşdürülməsinin obyektiv zəruriliyi ilə bağlıdır. Bununla bəla, bu səbəb qanuni olaraq borcalan maliyyə sıçrayışının ehtiyatları hesabına məcburi örtülmənin yaranması və zərurətdən irəli gəlir.

Cəlb edilmiş vəsaitlərin böyük xüsusi çəkisi turizm müəssisələrinin maliyyə fəaliyyətini kommersiya banklarının kreditləri üzrə yüksək faizlərin ödənilməsi üçün əlavə xərclərə məhdudlaşdırır ki, bu da turizm müəssisələrinin balansının likvidliyini çətinləşdirir.

Buna baxmayaraq, borc-resurs tənzimlənməsi, məsələn, dövryyə vəsaitlərinin, bizim fikrimizcə, dinamik inkişaf edən şəraitdə fondların dövryyəsinin başa çatdırılmasının əsas metoduna çevrilmişdir.

Demək olar ki, turizm müəssisəsinin maliyyəsinin təşkilinin ən vacib prinsiplərindən biri – şəxsi və borc vəsaitlərinin rəasional birləşməsi olub. Bəla vəziyyətin əsas səbəblərindən biri turizm müəssisələrinin dövryyə vəsaitlərinin formalaşmasında və istifadəsində normativ bazadan "qeyri-qanuni istirahətdir". Dövryyə vəsaitlərinin özünütənzimlənməsi baş tutmadı. Turist müəssisələrinin dövryyə vəsaitlərini idarə etmələrinin təşkili və itirilməsi baş verib.

Bazarın iri maliyyə problemləri turizm müəssisələrinə turizm məhsullarına çəkilən məsrəflərə qənaət etməyi, eləcə də istismar xərcləri, mənfəət, zərərlərin azaldılması, dövryyə vəsaitlərinə tələbatın azaldılmasını unutturdu. Turizm müəssisələrinin fəaliyyətinin effektivliyinin fundamental meyarları – fond-silahlılıq, fondverilmə dinamikası, onların turizm məhsulundan irəli gələn cari xərclərə təsiri, eyni maliyyə problemlərinin ağırlığı maliyyə menecmenti üzündən kənarında qalıb.

Respublikanın bir çox turizm müəssisələrində dövryyə vəsaitlərinin formalaşmasının əsas mənbələrindən biri xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilən gəlirdən deyil, digər məxsusi və onlara bərabər tutulan vəsaitdən deyil, kommersiya banklarının kreditlərindən ibarətdir.

Demək olar ki, turizm müəssisələrimiz əslində borclar üzrə hesablaşmalar üçün işləyirlər. Turizm müəssisələrinin əhəmiyyətsiz hissəsində debitor və kreditör borcları üzrə balanslarda ləğvlərin məbləği bu vəziyyətin təzahürüdür.

Müvəqqəti gecikmə problemi kəskinləşdi. Turizm məhsulundan vəsaitin daxilmələrinin istənilən ləngiməsi (gecikmənin səbəbindən asılı olmayaraq) zamanı turizm müəssisələri gizli itkilərə məruz qalır. Əhəmiyyətli müvəqqəti gecikmə ilə əldə edilmiş turizm müəssisəsinin özdönəməxsus və ya çatası vəsaitlər artıq tam həcmdə digər məqsədlərin ödənilməsinə yönəldilə bilməz. Onlar müəyyən hissədə gətdikcə daha çox kredit öhdəliklərinin ödənilməsi mənbəyinə çevrilir.

Bununla yanaşı, ödəniş-hesablaşma münasibətləri bir çox hallarda bank vasitəsilə istehsal olunan vəsaitlərin kəçürülməsi üzrə əməliyyatların həqiqi iqtisadi məzmununu əks etdirmir. Nağdsız və nağd hesablaşmalardan istifadə etməklə hesablaşmaların kombinə edilmiş üsulları inkişaf etmişdir.

Hazırda dövryyə vəsaitləri ilə demək olar ki, zəifləyən çətinliklərin təsiri altında bütün turizm müəssisələri göstərilən xidmətlərin əvvəlcədən ödənilməsinə nail olurlar ki, bu da bir tərəfdən onların dövryyə vəsaitlərinin dövryyəsinə müsbət təsir göstərir, digər tərəfdən isə ilkin payda xidmət ödəməsi turizm müəssisələrinin dövryyə fondlarının dövryyəsinə longidir. Bəla çıxır ki, eyni zamanda, turizm müəssisələrinin fəaliyyətində baş verən bu əməliyyatların "saldo" bir növ "mənfii" işarəsinə "müsbət" işarəsinə nis-

bədən daha çox meyllənir. Əks təqdirdə, biz turizm müəssisəsinin maliyyə vəziyyətinə dair bir qədər fərqli mənzərəyə malik olarıq.

Turizm müəssisələrinin yerli maliyyə kapitalının strukturu getdikcə onların tələblərini təmin etməyə başlayıb. Dinamik inkişafa doğru hərəkət bərc maliyyələşməsinə doğru mənbələrin əhəmiyyətli dərəcədə deformasiyası ilə bağlı olub. İşçilərin, bankların və büdcənin məcburi ödənişlər üzrə ödənilməsi kimi borclarına forması geniş yayılmışdır.

Bela hesab edirlər ki, turizm müəssisələrinin işgüzar fəallığını artırmaq üçün vergiləri azaltmaq lazımdır. Müxtəlif qiymətləndirmələrə görə, bu gün turist ödəyicilərinin bütün pul yığımının böyük hissəsi geri alınır. Amma turizm müəssisələri üçün güzəştli vergitutma məsələsi təxminən həmişə aktual olub. Son illər vergi xidməti işçilərinin vergilərdən azad edilməsi və ya qismən azad edilməsi istiqamətində təzyiqlərin azaldılması prosesi baş vermişdir. Bizim fikrimizcə, bu, turizm müəssisələrinin vergi yükünün azaldılmasının ən yaxşı variantlarının müəyyənləşdirilməsi üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Bütün əlverişsiz iqtisadi konyuktura nəticəsində debitor və kreditor borclarının artması, mənfii maliyyə nəticələri getdikcə artan turizm müəssisələrinin sayı, eyni zamanda, bank kreditlərinin bahalıqları onlara vergilərin, eyni zamanda işə əmək haqqı da daxil olmaqla, digər ödənişlərə qeyri-qanuni azalmasına gətirib çıxardır.

Vergilərin azaldılması probleminin dövlətin turizm müəssisələri ilə ciddi maliyyə münasibətlərinin yaradılması əsasında potensial vergi ödəyiciləri kimi, vergi sahəsinin baza şərtlərinə yenidən baxılmasının ayrı – ayrı elementləri üzrə həyata keçirilməsinin zəruriliyi kimi başa düşülməsi yalnız bu yanaşma turizm müəssisələrinin işgüzar fəallığını dövlət tənzimlənməsi sisteminin qurulmasını təmin edə bilər. Ödəniş sisteminin azalması amortizasiya siyasətinə mənfii təsir göstərə bilər. Ödəniş-hesablaşma sisteminə baş verən nasazlıqlar nəticəsində turizm müəssisələrinin turizm xidmətlərinin ritmikliyinin itirilməsi amortizasiya həcminin turizm məhsullarının satış həcmindən hesablanması prosesini silir. Bu, amortizasiyanın əhəmiyyətli payının real pulla möhkəmləndirilməmiş miflik mənbəyə çevrilməsinin əsas səbəblərindən birini nəzərdən keçirmək lazımdır. Artırmaqda olan maliyyə çətinliklərinin təsiri altında turizm müəssisələri dövrüyyə kapitalının maliyyələşdirilməsi üçün amortizasiya ayırmaları və əmək haqqı fondundan istifadə edirdilər. Bu gün bu məsələ kəskin şəkildə dayanır və digər amillər arasında turizm müəssisələrinin fəaliyyətinin inkişafı üçün vacib olan aktiv amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsini ciddi şəkildə ləngidir.

Amortizasiya siyasəti turizm müəssisələrinin əsas fondlarının yenilənməsinə amortizasiya ayırmalarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə bağlı pul vəsaitlərinin dövrüyyəsinin fundamental əsaslarından

birinin idarə olunması üçün vasitədir. Amortizasiya siyasətinin onun davamlılığını təmin edilməsi, turizm xidmətlərinin proqnozlaşdırılmasının artırılması və əvədliliyin dəyişdirilməsi zərurətinin proqnozlaşdırılması ehtiyacının cari vəziyyəti nəzərə alındıqda qurmaq lazımdır. Amortizasiya siyasətinin fəallaşdırılması məqsədilə yaxın illərdə amortizasiya normalarına yenidən baxılması və əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Bu zaman son yenidən qiymətləndirmənin dərslərini nəzərə almaq vacibdir, hansını ki, müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən uğurlu qəbul etmək olmaz.

Həmçinin qeyri-maddi aktivlərin müəyyənləşdirilməsi də tələb olunur. Məsələ burasındadır ki, onlar bir çox təşkilatlarda nizamnamə kapitalında çox layiqli bəza malikdirlər. Qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya (köhnəmə) onların əldə edilməsi və ya alınması üçün müqavilələrdə belə növbədənəknər aktivlərin istismar müddətləri əsasında müəyyən edilmiş normalar üzrə hesablanır. Çox vaxt xidmətin bu müddətləri özbaşına müəyyən edilir və hər hansı iqtisadi əsaslandırılmadan məhrum edilmiş amortizasiya ayırmalarını müəyyən edir ki, bu da xərclər və mənfəət haqqında məlumatları təhrif edir.

Turizm müəssisələrinin maliyyəsinin təşkilati problemlərinin geniş spektrində mərkəzi yer tutan maliyyə-resurs probleminin arxasında turizm müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün maliyyə resurslarının cəlb edilməsi məsələsini görmək düzgün olmazdı. Maliyyə resurslarının dövrüyyəsi, onların bu cür dövrüyyənin bir hissəsi kimi səfərbərliyi həm də xərclənmənin istiqamətləndirilməsi və idarə edilməsi, Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinin inkişafının cari mərhələsinin ümumi iqtisadi və spesifik maliyyə – kredit şərtləri ilə bağlı olan sərma-yələr məsələsidir.

Nəticə

Turizm şirkətinin fəaliyyətinin maliyyə vəziyyətinin və maliyyə nəticələrinin təhlilinin nəticələrini əsasında onun gələcək inkişaf proqnozu və fəaliyyət istiqamətləri formalaşır. Turizm sahəsinin maliyyə vəziyyətinin və şirkətin maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılmasının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu proqnozların tərtib edilməsində digər fəaliyyət sahələri üçün əhəmiyyətli olmaya biləcək amillər nəzərə alınır. Məsələn, turizm şirkətinin fəaliyyətinin proqnozlaşdırılmasının, eləcə də onun maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılmasının əsas amillərindən biri fəaliyyətin mövsumi olmasıdır. Bundan başqa, xarici valyuta məzənnələri, əhalinin real gəlirlərinin səviyyəsi, turizm məhsulunun maya dəyəri də nəzərə alınır. Beləliklə, turizm şirkətinin maliyyə nəticələrinin və maliyyə vəziyyətinin təhlili və proqnozlaşdırılması onun gələcək inkişafı və sabit fəaliyyəti ilə bağlı səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə kömək edən mühüm amillərdən ibidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları - 2015, 2016, 2017, 2018, 2019 - cu illər
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi: Turizmin mövcud vəziyyəti haqqında - 16.10.2020
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi: 2020-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Ümumi Daxili Məhsul istehsalı - 16.10.2020
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi: Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin fəaliyyəti haqqında - 16.10.2020
5. Ежегодные отчеты UNWTO за 2015, 2016, 2017, 2018, 2019 годы; URL: <http://media.unwto.org/ru/annual-reports>.
6. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"; Bakı, 16 mart 2016
7. Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı şəhəri, 1 sentyabr 2016-cı il, № 2295
8. Аврамчикова Н. Т. Государственные и муниципальные финансы : учебник и практикум для академического бакалавриата / Н. Т. Аврамчикова. - Москва : Издательство Юрайт, 2019. - 174 с.
9. Никитушкина И. В. Корпоративные финансы. Практикум : учебное пособие для академического бакалавриата / И. В. Никитушкина, С. Г. Макарова, С. С. Студников ; под общей редакцией И. В. Никитушкиной. — Москва : Издательство Юрайт, 2019. - 189 с.
10. Бураков Д. В. Финансы, деньги и кредит : учебник и практикум для академического бакалавриата / Д. В. Бураков и др.; под редакцией Д. В. Буракова. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва : Издательство Юрайт, 2019. - 366 с.
11. Ишина И. В. Финансы некоммерческих организаций : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / И. В. Ишина и др. ; под редакцией И. В. Ишиной. - 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2019. - 319 с.
12. Ключников, И. К. Финансы. Сценарии развития : учебник для вузов / И. К. Ключников, О. А. Молчанова. - Москва : Издательство Юрайт, 2019. - 206 с.
13. Романовский М. В. Финансы в 2 ч. Часть 1 : учебник для академического бакалавриата / М. В. Романовский и др. ; под редакцией М. В. Романовского, Н. Г. Ивановой. - 5-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2019. - 305 с.
14. Андреева А.Ю. Новые технологии интенсивного развития туристической индустрии. -М.: ЮРГУ, 2019. - С.

15. Квартальнов В.А. Стратегический менеджмент в туризме: Современный опыт управления. М., 2018

16. Черевичко Т.В. Экономика туризма. М., 2019 - 374с. Швеца И.Ю. Региональное управление конкурентоспособностью туристических услуг: методология и практика. - Симферополь: ЧП Предприятие Феникс, 2018. -364 с.